

ANADOLU AĞIZ TIPLERİ ÜZERİNE

Elvira Alexandrovna GRUNINA*

ÖZET

Bu makalede Artvin ili ağızlarından olan Uşhum köyü Türkçesinin ses özellikleri Zikri Turan'ın "Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağızı, TDK Yay., Ankara 2006" çalışmasına dayanılarak ele alınmaktadır. Ses özellikleri bakımından Uşhum ağızı Kartvel dillerinden olan Lazca ve Gürcücenin fonetik özelliklerini aynen yansıtmaktadır. Bu durum alt katman dili olarak Kartvel dillerinin beş vokalli ve K' gibi çift boğumlanmalı aşırı patlayıcı kosenantlarını koruduğunu göstermektedir. Bu durum ya Oğuzların Kartvel fonetik sistemini benimsediğini ya da yerel Kartvellerin daha sonra benimsedikleri üst katman dili Oğuzcanın, alt katman dili olan Kartvelcenin fonetik özelliklerini yok edemediğini ifade etmektedir. Kafkas fonetik tipi kavramına dayanarak Uşhum ağızı sorununu Kafkas dil etkileşmesi faktörlerine bağlamak daha doğru olur fikrindeyiz. Bununla beraber Kuzey-Doğu Anadolu'nun bu bölgesinin etnolengüistik durumu ve etnik tarihi yalnız iyice incelendiği zaman doğru ya da yanlış çıkabilir.

Anahtar Kelimeler: Uşhum ağızı, Kartvel dilleri, alt katman dil, fonetik uyum.

ON ANATOLIAN DIALECT TYPES

ABSTRACT

A unique material of one of the North-East of Anatolia dialects "Zikri Turan, Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağızı, TDK Yay., Ankara 2006" allows to define the type of dialectic unit, which had been formed

---

* Prof. Dr., Moskova Devlet Üniversitesi, Oğuz Dilleri, fusluer@gmail.com.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

as a result of contacts and native languages in certain ethno-historical conditions. The phonetic system of the ushkhum jargon contains two principal distinctions from the common Turkic structure, i.e. penta-membered system of vocalism and availability of occlusive guttrals in the consonant system. Both these indications have brought to the violation of the word-form harmonic organization. The two features reflect the common Caucasian phonetic type which is also specific for some Turkic dialects of the North Caucasus. The work considers the possibility to define the reflex of the Caucasian ethno-linguistic substratum in the Ushkhum phenomenon.

Key Words: Ushkhum dialect, Cartvelian languages, substratum, phonetic harmony.

Türk diyalektolojisi ayrı bir bilim dalı haline gelmiştir ve Türk ağız araştırmalarının sonuçları gittikçe Türklük biliminin hizmetine açılmaktadır. Türkiye'nin bütün ağız bölgelerinin tasvirî incelenmesi, haklı olarak, Ahmet Caferoğlu'nun adıyla özdeşleşmiş olmakla birlikte Zeynep Korkmaz'ın ağız çalışmaları da Türk diyalektolojisinin bilimsel fenomeni olarak oluşumu anlamına gelmektedir. Bu iki doğrultudaki araştırmalar devam ederken en küçük yerleşim birimlerinden bile derlenen malzemeler Anadolu coğrafyasındaki ağız dağılımının gelişimi için önem kazanmaktadır. Son yıllarda yayımlanan ağız araştırmalarından Zikri Turan'ın "Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağızı" çalışması bu bakımdan ilgi çekici ve önemlidir. Adacık halinde bulunan bu ağzın malzemesine dayanarak bir daha Anadolu ağız tipleri konusuna dokunmak mümkün. Çoruh ırmağının sol kıyısında, dağlık bir bölgede yerleşen köy, tarihi ve belki de etnik yapısıyla komşu köylerden tecrit edilmiştir ve gerçekten, adacık halinde bulunduğu kanısını doğrurur.

Uşhum ağzının (ileride UA kısaltması) malzemeleri ilk bakışta şaşırtıcı niteliklidir. Bir yandan Türkiye Türkçesi Standart Dilinin yapısına yakın bir gramer sistemine sahip olan Oğuz tipi bir ağız, diğer yandan da fonetik durumu bakımından anlatılması zor bir ağız birimi karşımıza çıkar. Özelliklerine bakılırsa bunun Oğuz tipinin gelişim sonucu olduğundan şüphelenip başka dil ailesi ya da ilk önce Kıpçakça grubuna ait başka bir Türkçe lehçesiyle etkileşimin sonucu olduğu varsayımına yol açılıyor. Zikri Turan, bu hususta Kafkas etkisinin olabileceğine ihtimal vererek çalışmasının sonuç kısmında

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Uşhum bölgesi tarihinin Kıpçak boylarıyla bağlı olmasına dayanarak Kıpçak etkisinin daha ağırlıklı olduğu fikrini kabul ediyor.

Dikkatinize sunulan yazıda birinci varsayım kabul edildi, yani UA'nın «bozulmuş» fonetik durumunun sebebinin ilk önce ayrı bir Kafkas etnik ve dil bölgesi oluşumunda aramalıyız. Fakat şunu da belirtmiş olalım ki UA'nın dil ortamı ve toplumunun nitelikleriyle ilgili bilgilerimizin yetersizliği, UA'nın ses malzemelerinin akademik seviyede değerlendirilmiş olmasına rağmen canlı konuşmayı duyma imkânsızlığı yüzünden, konuyla ilgili fikirlerimiz *varsayımdan* başka bir şey değildir. Söz konusu, ses durumu ve ekler çerçevesinde ses değişmelerinin bir kısmıyla iktifa edilecektir.

Anadolu ağızlarının yeni sınıflandırılmasında UA'nın Kuzey-Doğu bölgesinin Arhavi, Hopa, Borçka, Artvin bölgelerini kapsayan alt gruba girdiğini kaydetmiş olalım (Karahan, 1997: 113). Çoruhboyu ağızları Efrasiyab Gemalmaz'ın detaylı incelenmesinde Erzurum yöresinin içine alınır (Gemalmaz I, 1995: 21-26).

1. Zikri Turan'ın çalışmasında incelenmekte olan ağız bölgesi, sırayla Rum ve Bizans İmparatorlukları, Kartvel Emirlikleri, Selçuk Sultanlığı, Trabzon ve Osmanlı İmparatorlukları gibi tarihsel devletlerin sınırlarına dâhil olan topraklarda bulunuyordu.

Kuzey Anadolu'nun Karadeniz kıyı bölgeleri, 12. yüzyılda kökleşen ya da Anadolu'nun başka bölgelerinden göç ettirilen Oğuz boylarının Türk olmayan nüfusla etkileşme alanıydı. Genel olarak diyebiliriz ki bu bölgede Oğuz boylarının temasları Rum ve Kartvel yerlileriyle oluyordu.

Kafkas Dil Bilimi ve bu bölgelerde yerleşmiş halkların tarihi kaynaklarına göre tahmin edebiliriz ki UA, Gürcü ya da Laz olan bir Kartvel etnik birimi alt-katman dili (substratum), bir Oğuz ağızını üst-katman (adstratum) olarak benimsemiş, uzun tarihi boyunca belirli şartlar neticesinde kendi dilini ve etnik kimliğini yitirmiştir.

1. Kafkas dilleri sahasını dilbilim ve etnoloji açısından inceleyen dilbilimciler “Kafkas fonetik tipi” kavramını kullanmaktadırlar (Kibrik, 1978: 85). Bütün Kafkas dillerine özgü özellikler arasında *a, e, o, u, i* seslerini içeren ortak beş ünlü sistemi vardır. UA da bu özelliğe sahip olduğundan yine *alt-katman dili* (substratum) problemi ortaya çıkar. UA ses yapısı, tarihî sebepleri ve şartları belli olmayan etkileşme neticesinde mi oluşmuştur ya da tabii bir dil gelişimi mi göstermektedir? Yukarıda kaydettiğimiz Kafkas fonetik tipi kavramına dayanarak UA'nın ses yapısının oluşumunu, etkileşme faktörlerine bağlamak daha doğru olur düşüncesindeyiz. Sekiz ünlü yapısı yerine 5 üyeli ses yapısına sahip Kafkas sahasındaki

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

bazı Türk dillerinde de aynı durum karşımıza çıkar. Hatta UA'da olduğu gibi Kumuk dili Kaytak ağzında da yalnız beş ünlü mevcuttur ve /â/ 'nın fonem değeri de tartışılabilir.

UA'nın alt-katman (substratum) denilen tabakasındaki ses yapısında *ö, ü, ı* yokluğundan *ö > o, ü > u* ve *ı > i* ses değişimleri meydana gelmiş, benimsenmekte olan Türkçe yapısına girmiş ve sonuçta, kelime ve kelime gruplarındaki ünlü uyumu Standart Türkçeye nisbetle karışık bir hale gelmiştir. Yani kalınlık/ıncelik ve yuvarlaklık/düzlük karşıtlıkları değerini kaybetmişlerdir. Bk. *evlanmış, K□ apinunyanuna, babasinun, bena* vs. Kaydettiğimiz gibi, Zikri Turan'a göre /ä/ sesi ayrı bir fonem değerine sahiptir. Alıntı kelimeler sayılırsa UA'nın ünlü kadrosu 6 ses olacaktır ama incelemesinin Metin kısmında böyle kelimelere rastlanmaz. Metinlerde bu ses hep *gäl- // gel- // G□ ał* fiil şekillerinde kullanılır, *â* : *e* ses karşıtlığı yok gibidir. Ama ilgi çekici bir şey var: İntibalarımıza göre İstanbul kadın konuşmalarında bu ses bazen UA'daki gibi aynen iştilir.

Kafkas dilleri arasında söz konusu ünlü grubu özelliği Kartvel dillerine de özgüdür. Bu dillerden Uşhum köyü ağzını içine alan bölgede alt-katman niteliği olarak tahmin edilebilen etnik ve dil grubuna gelince bunlar az oranda Gürcü ve Megrel dilleri, daha çok Lazca olabilir.

UA'nın fonetik sisteminde gördüğümüz değişimler *biza* (*bize*), *geca* (*gece*), *evuna* (*evine*) gibi örneklerde kalınlaşma eğilimine yol açmıştır. Hatta daima ince ünlü dizisine sahip olarak görmeye alışık olduğumuz *eline* gibi kelime şekilleri *evuna* gibi kalın ünlü dizisine geçmiştir. Dar yuvarlak ünlü dizili kelime şekillerindeki /u/ yuvarlak sesi daha zayıf ve düşmeye meyilli /i/ sesinin yerini almıştır.

2. Bütün Kafkas dillerine özgü olan ikinci önemli husus, ünsüzlerin sayıca daha büyük oluşudur. UA ünsüz sistemi Türk tipi ünsüzleriyle karşılaştırılırsa *aşırı patlayıcı* ünsüz grubu karşımıza çıkar. Damak patlayıcıları şöyle sıralayabiliriz.

K / ḳ - k / - K□ - ḳ - g - G□. Türk sistemine ait **K** ünsüzü bir fonem değerine sahip olarak sayılır: kelime bünyesine bağlı / **ḳ** / ve / **k** / iki varyantı var : *koç-* (*göç etmek*), *kurç* (*kazma işlemez sert toprak*); /**k**/ *kenar, kendi, kimsa* vs.

g- ötümlü patlayıcısı yalnız ince ünlü sıralı kelimelerde (daha çok kelimenin başında) görülür: *gez-*, *gir-*, *geçur-* (*geçir-*), *gena* (*gine*) vs.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Bilindiği gibi, Türk ünsüzlerinin ayırıcı özelliklerinden biri kelimenin ön sesinde ötümlü/ötümsüz karşıtlığının durumudur. Ötümlü ön sesi yalnız Oğuz dillerine özgü olmamakla birlikte bu özellik bunların fonetik yapısında ayırıcı bir husustur. Bu özellik bakımından Türkiye Türkçesi ağızları *ka*'lı/*ga*'lı olmak üzere ikiye ayrılır. *Ga* grubu üstün gelmekle beraber *ka*'-lı ağızlar Standart Türkiye Türkçesinin esasını teşkil eder. UA'da kalın ünlü dizili kelime olursa önsesi **K** ünsüzü olur. Ör. *K* *ara* *K* *iz* (*kız*), *Korhi* (*korku*) vs. Bu ünsüz ötümsüz aşırı patlayıcı olarak nitelendirilir. Boğumlanma yeri gırtlak, bazen de arka damak veya artdamak denir ama bu karışıklık sesin terim anlamını değiştirebilir.

ğ sesi de aşırı patlayıcı, ötümsüzdür ve boğumlanma noktası art damaktır. Bu sese, menşei bilinmeyen, tarla, ev hizmetleri alanına ait olan sayıca az kelimelerde rastlanır. Zikri Turan **K**'lı kelimeleri **ğ** lardan ayırarak Sözlüğün birer harf kısımlarına yerleştirmiştir. Boğumlanma yeri bakımından **ğ** sesi “**K**, **G** aşırı patlayıcı damak ünsüzlerine göre daha önde teşekkül ediyor” (Turan, 2006: 27). **ğ** ünsüzü için kelimenin kalın/ince dizili yapısı önemli değildir. Bu husus, kelimenin menşeinin Türk olmamasına bir delil sayılabilir kanaatindeyiz. **K** ile **ğ** arasında karşıtlık ilişkileri aramak zordur. Bu seslerin değerleri birbirine yakındır ama bu yakınlık, fonoloji anlamına gelmez, ağızdaki ünsüz sisteminde tesadüfî gibidir. **ğ**-li kelimeler sözlükbilim açısından incelendikten sonra problem UA'nın teşekkülü bakımından önem kazanabilir.

g- meselesine gelince şunu eklemek lâzımdır ki Mahmud Kaşgari kendi meşhur eserinde ön sesin ötümlüleşmesine dokunarak bu değişimde kelimenin kalın/ince dizili olması gerektiğini göstermiştir, yani ön sesteki patlayıcı ünsüz ince dizili kelimelerde *g*-ye dönüşürse kalın ünlü dizili kelimelerdeki kalın ünsüz olduğu gibi kalır. Bu husus hem Standart Türkiye Türkçesinde, hem de Uşum ağızında eski durumunu yansıtmaktadır. Ör. *gir-*, *gey-*, *gena*, ama *kır-*, *koş-* vs.

Ötümsüz aşırı patlayıcıların şu özellikleri de var: “Bu ünsüzler, aynı zamanda hafif gırtlak darbesiyle ve nefesli olarak çıkarılan ünsüzlerdir” (Turan, 2006: 25). Aşırı patlayıcıların boğumlanmasında meydana gelen darbe, bunların gırtlak sesi niteliğini tespit ederek karşımızda Kartvel fonetik tipi ünsüzlerinden *abruptif* denilen ayrı bir fonem olduğunu gösterir. Nefeslilik de bazı Kafkas dillerinde ötümsüz patlayıcıların özelliklerinden biri olarak gösterilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

G ünsüzü ise aşırı patlayıcı olmakla beraber patlayıcılığı diğerlerinden azdır. Bu arka damakta boğumlanmalı sesin ayırıcı özelliği, yarı ötümlülük niteliğidir. Bu ses başka yönden de ilgi çekicidir. Standart Türkiye Türkçesinde ilk hecesinde *gö-/gü-* bulunan kelimelerde, UA'da /*ö/* ve /*ü/* fonemleri bulunmadığı için *G'o-/ G'u-*'ya kurallı olarak dönüşürler. Örneğin. *G oz (göz)*, *G ol (göl)*, *G un (gün)*, *G uzel (güzel)* Bu ses değişimleri sonucunda ince ötümlü ünsüzlerin, yanındaki ünlü tesiriyle kalınlaşmış olmasının inandırıcı bir izahatı vardır (Korkmaz, 1994: 17). Fakat Bartın ağzında bunu tesbit eden *g oz*, *g oynek*, *g ucen-* gibi örneklerde ünlülerin kalınlaşma sebebi daha çok fonetik nitelikli, yandaki ünsüzlerin tesirine bağlı olarak açıklanmaktadır. İnce sesli kelimelerdeki ünlülerin, ünsüzler üzerindeki kalınlaştırma etkileri ya da tam aksine ünsüzlerin ünlüler üzerindeki tesiri meselesi şimdilik açıklanmamış durumdadır. Kaydedelim ki yabancı fonetik etkisi de göz önünde bulundurulmalıdır.

Demek, UA'nın ünsüzlerinin patlayıcı grubu çeşitli tabakalaşmaları gösterir: *K al : kal* gibi *K : k* karşıtlığı sayıca çok az, UA fonetik sistemi bakımından önemsizdir. *g/G* boğumlanma bakımından ayrılmış bir fonemin iki türüdür. *K- / G-* UA'nın aslı Türkçe olmayan aşırı patlama ana karşıtlığıdır. Hem patlayıcılığı, hem de ötümlülük/ötümsüzlük değeri bakımından *G'*, patlayıcılığı az, yarı ötümlü karşıtlığının oynak (zayıf) bir üyesidir.

K- UA'nın patlayıcı ünsüzlerinin özelliğini belirleyen ötümsüz aşırı gırtlak patlayıcısıdır ve eski Kartvel ses yapısından kalma bir fonemdir.

Kafkas dilleri yapısı üzerine yapılan çalışmalarda patlayıcı ünsüzlerinin teşekkülünde, boğumlanma yeri ve patlama tarzı açısından, üç ünlülü karşıtlığın bulunması tahmin edilir. Örnek olarak bunu iki ünsüzle göstermeğe çalışalım: ötümlü *g / d* - ötümsüz nefesli *k / t-* ötümsüz gırtlak sesi *K* (*q* gibi gösterilir), ya da *g k q/ / d t t./*. Ağzı boşluğundaki boğumlanma noktası ve kas gerginliği bakımından ayrılan üç üyeli karşıtlık, Kafkas dillerinde başkaca gelişerek şemadaki ortak ünsüz değeri olarak gösterilen aşırı patlayıcılık özelliğini korumuş gibidir. Fakat Türkiye sahasındaki Kartvel dillerinin izleri serpinti halinde ve bazen sistem dışı bulunduğu için bu izlerin deneyli ses bilgisi yöntemleriyle ele alınması gerekiyor.

Zikri Turan'ın incelemesinde kullanılan en az iki terim çeşitli manalar çıkarılmasına yol açar. Birisi, yukarıda kaydettiğimiz aşırı patlayıcılık; ötekisi ise ünsüzün nefesli olmasıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Aşırı patlayıcı denilen ses değeri gırtlak sesi mi, art damak sesi mi? Her ikisinin de gırtlak darbesiyle çıkarılması izahatı buna cevap vermiyor. Bundan başka kullanılan terimler yani «hafif gırtlak darbesiyle» çıkan ve «arka damak aşırı patlayıcılarının en arka kısımda teşekkül eden ünsüz» izahatı da problemi açıklamıyor. Abruptif (gırtlak patlayıcısı) denilen ses Kartvel dillerinden Gürcücede korunmuş, Gürcü dilbiliminde boğumlanma yeri ve tarzı bakımından incelenmiş durumda bulunduğu için UA patlayıcı ünsüzleriyle karşılaştırılabilir. «Nefesli olarak çıkarılır» izahatı, diğer patlayıcılara da ait olduğu için karşımızda Kartvel özelliği olan gırtlak ünsüzü olmasına inandırıcı cevap değildir. Gırtlak ünsüzü “ağız boşluğunda aynı zamanda gırtlak darbesiyle sürekli ses (h)- k (h) t(h) birleşmesi olarak meydana gelir” demektir. Eğer UA aşırı patlayıcısı bu ses değerine sahip olursa tahmin edilen alt katmandan kalma bir ses demektir. Bu sesin terimi Anadolu ağız çalışmalarında tartışılmış, «gırtlak ünsüzü» terimi reddedilmiş, yerine «dip damak ünsüzü» kabul edilmiştir (Karahana, 1996: 63). Genel ses bilgisine göre boğumlanması şöyle nitelendirilir: Gırtlak hafif kalkınca küçük dil (*uvula*) sahasında aşırı patlama darbesiyle çıkan bu sesi ağız boşluğunda da patlama sonu takip ederek iki patlama birleşir, çift boğumlanmalı bir ünsüz ortaya çıkar. Akustik açıdan saptanan, boğumlanması bakımından zor belirlenen bu ses, benimsenebilen ses tipine değil, daha çok «sonuna kadar» özelliklerini koruyan bir sestir. Dolayısıyla alt katman teorisi çerçevesinde bu ses ayırıcı bir kıstas olarak UA'nın Kafkas dil tabakasına ait olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Nefeslilik niteliğine gelince hem Anadolu ağızlarında, hem de Standart Türkçesindeki nefeslilik izleri incelenmemiş olduğundan, hem de bu konuya ait malzeme yokluğundan bu problem ele alınmamaktadır.

Kafkas dilbiliminde yukarıda ele aldığımız üç üyeli aşırı patlayıcı karşıtlıkların tarihi boyunca zayıflayarak ötümlü/ötümsüz karşıtlığına dönüştüğü görüşü kabul edilmiştir.

Üst katman (adstratum) tabakasını teşkil eden Oğuzcaya alt katmanın en çok direnen kısmı ses yapısı olduğundan bu ünsüz sistemi bir yandan kendi kurallarına göre değişip, diğer yandan da yabancı ünsüz sistemine uyarak ötümlü/ötümsüz karşıtlığını benimsemiş, ayrı bir patlayıcı grup haline gelmiştir. UA patlayıcı ünsüzlerinin ana karşıtlığı $K^c : G^c / g$, biri aşırı patlayıcılık, diğeri ötümsüz/ötümlü olmak üzere iki ses değerine dayanmaktadır. Bu karşıtlığın oynak (zayıf) üyesi, kelime bünyesine bağlı olarak ötümlü~yarı ötümlü, kalın ~ ince varyantlarında çıkar. Türkçe ünsüzü grubuna ait patlayıcı K (k /

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

k) ve menşei bilinmeyen /*k̄*/ aşırı patlayıcısı eski karışık ünsüz sisteminin izleri halindedirler.

UA'da saklanmış olmakta devam eden ötümsüz ve aşırı gırtlak patlayıcıları Anadolu Türkçesinde yayılan ses öñü *g*'sinin ötümlüleşme eğilimine karşı Kuzey Anadolu ve Standart Türkiye Türkçesi için bir nevi set olmuş, ön sesi kalın kelimelerde ötümlüleşmesini önlemiştir.

UA'daki diğeri ünsüzleri ele alalım. Anadolu ağızlarına özgü olan * *k̄* > *h* sesi kelimenin yalnız iç ve son hecesinde bulunabilir. Örneğin, *baḥamazoh* (*bakamayız*), *K□ ıḥ* (*kırk*), *baḥun* (*baskın*) vs. UA'da bu sesin en ilgi çekici özelliği, *K□ oluḥ* (*koltuk*), *K□ aralḥ* (*siyahlık*), *aḥoh* (*açık*), *bağarsoḥ* (*bağırsak*) gibi örneklerde ünlüsü dar ve kalın olan eklerde bu ünlünün genişlemesi olayıdır. *kotiloḥ* (*kötülük*) örneğindeki gibi önsesi, yanındaki kalın ünlülerin etkisiyle kalınlaşmış kelimelerde de bu ses olayı görülür. Geniş yuvarlak ünlülü bu ek belki öndamak /*i*/ ve artdamak /*h̄*/ 'nin boğumlanma noktaları uyumsuzluğu nedeniyle /*h̄*/nin yanındaki dar ön damaklı ses arka damağa kayar geniş kalın ünlüye dönüşür.

Bütün Kafkas bölgesinde /*r*/ zayıf ve düşmeye meyilli bir ses olarak nitelendirilir (Klimov, 1986: 65). UA'da /*r*/ kelimenin iç ve son hecesinde düşebilir. Örneğin. *G□ otu* (*götür*), *nerdan G□ alusin* (*nereden geliyor sun*) vs. Ayırıcı nitelikli bir ses olayı sayılır.

UA'da *ñ > *n* ses hadisesi Kuzey-Batı bölgesine özgü, fakat diğeri de var: *ñ* > *y* değışmesinde Zeynep Korkmaz Kıpçakça alt-katmanın izini kaydetmektedir (Korkmaz, 1994: 17). Bu ses, 2. tekil şahıs iyelik ekiyle belirtme hali ekinin birleşmesi sonucunda meydana gelir (aşağıya bk.). *ñ* 'nin ayrışma sonucu olan *nk~ ng~nG ~ nğ* varyantları da var: *yenk-* (*mağlub etmek*), *dingla-* (*dinle-*), *yanğil-* (*yanıl-*), *ponğar* (*pınar*) vs.

3. Doğu Anadolu ağızlarına, genel olarak kelime ve ekleşme şekillerindeki ünlü uyumunun uyumsuzluğu özgüdür. Bu durum, en iyi Türk ağız uzmanlarından biri olan Ahmet B. Ercilasun'un şu değıerlendirmesiyle yansıtılabilir: "Artvin ağızlarıyla birlikte incelenmesi gereken Ardahan-Posof yerli ağızı için ünlü uyumundan bahsetmek bile mümkün değildir. Bu ağızda kelimeler âdeta ünlü uyumlarına isyan halindedirler" (Ercilasun, 1983: 66). Fikrimize göre, bu, ağırlıklı olarak farklı şekillerde genel Kafkas fonetik tipini yansıtmış olan Doğu ve Kuzey-Doğu Anadolu ağızlarının fonetik sisteminin durumuna bağlıdır. Olası varyantların oluşumu, uzun zaman almıştır; *monoformant* (herhangi bir gramatik kategori için

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

mümkün varyantların teki, örneğin, almış, koymış tipindeki ek) olan eklerin bölgesel tespitleri de farklı çıkmıştır. UA'daki ünlü uyumu «bozuk» çıkmış, çünkü alt-katman dilin kendi yapısı ve özellikleri korunmuş durumdadır. Şunu hatırlatalım ki ilk bakışta bu, beş üyeli Kafkas ünlü sistemidir. Sözü edilen ünlü sisteminde, yuvarlak ünlülerin *o:ö > o, u:ü > u* ve dar ünlünün (*i:i > i*) karşıtlığı, yani Türk dillerinin esas karşıtlığı olan kalınlık/incecik ve yuvarlaklık/ düzlük karşıtlığı önemini kaybetmiştir. Böylece belirtilmiş olan ünlülerin kalınlaşması, *G□ atu (getir), çuruk (çürük), bila (ile), erkek (erkek)* gibi kelime içinde ve *gedanda (gidende), birunda (birinde), siz gidun (gidin), dirilan (dirilen,) içarda(içeri), diya (diye), yera (yere)* vs ekleşmeli kelimelerde gerçekleştirilmiştir.

Gramatik kategori eklerinin çoğu zaman tek varyantı kullanılır: a) geniş kalın ünlülü varyant ve b) ağırlıklı olarak kelime gövdesine bağlı kalmaksızın dar yuvarlak ünlülü varyant (fiil şekilleri – *mağ (getmağ, vermağ), gedağ (gidelim), evlandugi K□ ocasuna, beni alduG□ uvuz yera, todumiş(doldurmuş), girinca, deyinca.,* bulunma ve ayrılma halleri *evda, çeşmedan, -un/-nun* ilgi hali *çayun kenarunda, babasinun mohori, koprinun, -um –umuz* iyelik ekleri *benum, vaziyetum, misafirumuz* vs. Sözü edilen sıraya son ünlülü hecesi olan kelime ve ekler girmemektedir. Örneğin, istisna olarak monoformant olmayanlar arasında şimdiki zaman eki *-ıye/-iyı (ağliyesin, biliyisin, buliyesiz, diyisiz, yetiye, yazıyı bulunmakta, fakat bunun 1. şahıs eklerini tek ekliler arasında (örneğin, gedyam gedyoğ) görmekteyiz.*

Ünlü uyumunun yapısındaki en büyük değişiklik, 3. şahıs iyelik eklerine hal ekleri eklendiğinde şu varyantlarda ortaya çıkar:

a) yalın halindeki dar ince *-i /-si*, belirtme hali hariç bütün diğer hallerde, çoğu zaman yuvarlaklaşır (*babasi > babasunun, eli > eluna, yeruna, evunda, etundan, izundan, penceresunda*). İstisna az sayıda görülür (*anasi > anasinun*);

b) belirtme hali çekimlerinde yuvarlaklaşma gerçekleştirilmez (*elini, komurini, tuyleyini (tüyelerini)*).; 1.tekil şahıs iyelik eki olan monoformant *-um*, şeklini değiştirmez (*derdum > derdumi, baci > bacumi*).

Böylece, görünümde kelime ve çekim şekillerinde ünlü uyumu intizamsızlığını gösterirken, yine de bazı eğilimleri meydana: (*biz > biza* tipi) son hece ünlüsü kalın olur; (*babasuna* tipi) ekleşme dizisindeki dar ünlüler yuvarlaklaşır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Türk dillerinde 2.tekil şahıs çekimlerinde kuralsızlık hadiseleri görülür. UA'da sözü edilen kuralsızlık iyelik ekiyle belirtme hali birleştiğinde *-iyin/-yin* şeklinde ortaya çıkar: *anayin elçi yolla (ananı)*, *aK□ iyin başıvan topla (aklını başına topla)*.

4. Zikri Turan'ın araştırmasında UA'nın, Kıpçakça olarak gösterdiği başka özellikleri de yer alır. Bunların çoğu, genellikle Kıpçakça kabul edilen ayrı fonetik hadiselerdir. Bunlardan açıkça görülenler şunlardır:

-ğ- > *-w(v)*: *K□ irav(kırağı)*, *bilav (bileği)*, *bowk// boyuk(büyük)*, *sowh //sovuğ*, fakat değişme son bulmayabilir: *soğ-(söv-)*, *G□ oG□ de (gövde)*.

-ñ- > *-y-* : *neney ehtiyarlandi (ninen)*, *sepetiyin toldudun (senin sepetini doldurdun)*, *babayın kesmadum(senin babanı kesmedim)*. Aynı gruba 2. şahıs tekil iyelik ekiyle yönelme hali birleşmesi girer: *başıvan (senin başına)*, *sanun dizıvan (senin dizine)*.

Bununla beraber *-v-*, hiatus sesi işlevini yerine getirir, bu da Oğuz lehçelerine özgü olmayan, fakat Kafkas fonetik topluluğunda *-w-* ve yarı ünlü *-y-*, çift ünlünün içine girmektedir (Kibrik, 1978: 98); */r/'*nin düşmesinden sonra boşluğu doldurur: *bullavun heç biri*, *G□ alinlavuna (gelinlerine)*, *atıvun piri (atların en iyisi)*.

UA'da hiatus işlevine hem *-v-*, hem de Oğuzca olan *-y-* aynı şekilde bulunmakta: *koyun K□ izlayini toplıye (köyün kızlarını topluyor)*, *atlayi (belirtme hali)*, yalın ve belirtme hallerinde *-layi -layini* birleşmeleri, yönelme halinde *-lara -layına/-lavuna* şekilleri (*K□ ilıllara (kılıklara)* *K□ ardeşlavuna*) ortaya çıkar.

Nitekim, UA'nın böyle sıra dışı bir fonetik olayının kaynakları yorumlandığında Kafkas ve Kıpçak versiyonları şu sırayla birleştirilebilir. İkisi de bir Kafkas fonetik topluluğuna girer. Doğal olarak ismin morfolojisinde daha çok korunmuş olan Kıpçakça izleri, 9-10. yüzyıllarda Bizans toprakları dâhil olmak üzere Batıya yönelmiş olan Oğuz-Kıpçak («Peçeneg») boyları birliğine özgüdür. Onların sistem unsurlarının birbirine girmesi (UA, Kumuk, belirli bir dereceye kadar da Kabardin-Balkar dilleriyle benzer özellikleri paylaşır), boyların Güney Kafkas'ta yoğunlaşmasından ve Kafkas etnoslarıyla temaslarından kaynaklanır. Fakat bu yerleşim topraklarının uç kısımlarında gerçekleşen temaslar, tam olmayan özümseme (Kumukça'nın Kaytak ağzı) ve tam özümsemeye (UA için geçerli sayılabilir) yol açabilirdi. Kafkas alt-katmanının kökleri herhalde Kuzey Anadolu'nun farklı yerlerinde saklanabilirdi. Örneğin, Ahmet Caferoğlu, Tokat vilayetindeki etnik grupları sıralayarak ve aralarında *Gürcüyü* de anımsayarak onların dilini şöyle yorumlar: «Gürcüler

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

tamamıyla Türkçe konuşmalarına rağmen, hâlâ kendi *ana dillerine mahsus telâffuz şekillerini* Türkçeye tatbik etmektedirler. Bu bakımdan çok bariz bir ağza maliktirler. Bu yüzden bunların ağızdan malzeme derlenmesine ehemmiyet verilmemiştir» (Caferoğlu, 1994: XX). Türkçeleşme fenomeni Osmanlı devletinde olağanüstü bir şey değildi. Kuzey Anadolu'nun Karadeniz bölgesindeki etnik açıdan farklı olan ve Türkçe konuşan Hıristiyan nüfus tamamıyla «Rum» sayılır, diğer etnik gruplardan ayrılmazdı.

UA'nın alt katman dil tabakası yabancı dil etkilemesi açısından Gürcüce ve Lazca gibi Kartvel dillerine bağlı olabilir. Fakat sözü edilen etnosların ve devlet biçimlerinin Türkiye'nin Karadeniz'in doğu kesimlerindeki tarihi, Lazcayı ön plana çıkarır. Lazlar, bir yandan Trabzon'dan doğuya doğru Sarp köyüne dek, Anadolu'nun içine Bayburt'a kadar uzanmış olan ve Lazistan olarak adlandırılan bölge ile anılırken, farklı sebeplerden dolayı ayrı yerleşim noktalarına dağılmışlardır. Yeni Müslüman kimliklerinden dolayı Uşum'daki kiliselerinin harabe halinde bulunmasına bakılırsa çoktan beri asıl etnik kimliklerini yitirmişlerdir. Rus şarkiyatçı Nikolay Marr (1864-1934) Lazistan'a yaptığı bilim gezileri esnasında Lazların *bilingualism* devresini geçerek kendi dilini tamamıyla unutmuş ve Türkleşmiş olduğunu tespit etmiştir. Bilim adamı, Lazların geleceğini şöyle görüyordu: «Lazlar, bir halk olarak milli dejenerasyon yolunun sonundadır» (Marr, 1910: 632). Bunun gibi düşüncelerine rağmen, Lazlar devam etmekte, fakat Ardeşen ilçesinde yapılan araştırmalar, Lazların, Lazcanın kendi grameri olduğunun güçlkle farkına vardıklarını ve bazen kimliğini Türk olarak saptadıklarını tespit etmektedir (Kutscher, 1998: 85-88).

Yukarıda açıklanmış olan UA köken sorunu hakkındaki varsayım, Kuzey-Doğu Anadolu'nun bu bölgesinin ağızlar durumu ve etnik tarihi yalnız iyice incelendiği zaman doğru ya da yanlış çıkabilir.

KAYNAKÇA

- CAFEROĞLU Ahmet, **Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar**, Ankara, 1996.
- ERCİLASUN A. Bican, **Kars İli Ağızları, Ses Bilgisi**, Ankara, 1983
- GEMALMAZ Efrasiyap, **Erzurum İli Ağızları**, I. Cilt, Ankara, 1995.
- KARAHAN Leylâ, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Ankara, 1996.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

-
- KERİMOV İ. A., **Oçerki Kumıkskoy Dialektologii** (Kumık Diyalektoloji Denemeleri), Bakü, 1967.
- KİBRİK İ. A.-Kodzasov, S. V., **Strukturnıye Osobennosti Kavkazskih Yazıkov** (Kafkas Dillerinin Yapısal Özellikleri), Moskova, 1978.
- KLİMOV G. A., **Vvedeniye v Kavkazskoye Yazıkoznaniye** (Kafkas Dilbilimine Giriş), Moskova, 1986.
- KORKMAZ Zeynep, **Bartın ve Yöresi Ağızları**, Ankara, 1994.
- KUTCHER Silvia, **The language of the Laz in Turkey**, *Turkic Languages* 12, London-New York 1998, 82- 102.
- MARR N. Y., **Poezdki v Turetskiy Lazistan. İzvestiya İmperatorskoy Akademiyi Nauk** (Türkiye Lazistanı'na Yolculuğundan . İmparator Bilimler Akademisi Haberleri), 1910.